

Sovietinių represijų atminties reikšmės lietuvių autobiografijose

Žmonių gyvenimo istorijos yra „socialinis konstruktas, kuriame susikerta individuali ir socialinė *praxis* bei socioistoriniai pokyčiai“¹, tad jose atsispindi ne tik individualūs, bet ir socialiniai bei istoriniai reiškiniai. Istorinius įvykius pergyvenusių ir prisimenančių žmonių gyvenimo istorijos gali būti traktuojamos ir tiriamos dvejopai: kaip dokumentinius šaltinius papildantis „objektyvios“, makrolygmens tų įvykių istorijos šaltinis ir kaip atskleidžiančios subjektyvųjų, „žmogiškąjį“ tų įvykių aspektą – jų reikšmes juose dalyvavusiems žmonėms. Šiame pranešime represijas patyrusių žmonių autobiografiniai pasakojimai analizuojami pastaruoju aspektu, siekiant atskleisti subjektyvias šių įvykių reikšmes jų dalyviams. Analizuojamos 2001–2005 m. penkiuose Lietuvos miesteliuose ir jų apylinkėse (Antalieptėje, Griškabūdyje, Panemunėlyje, Papilėje ir Rumšiškėse) papasakotos ir užrašytos 16 autobiografijų. Jos neatspindi visų galimų represijų reikšmių jų autoriams nei tuo labiau visiems represuotiems, bet jų turinio ir struktūros bendrumai padeda atskleisti kai kurias tipiškas dabartines represijų patirties reikšmes, tikėtina, būdingas daugelio panašaus likimo žmonių atminčiais; jos ir teikia struktūrą šių įvykių kolektyvinei atminčiai.

Biografinių pasakojimų tyrėjai išryškina dvi svarbias jų funkcijas – asmeninio identiteto kūrimo ir patirties, taip pat trauminės, interpretavimo; būtent autobiografija, gyvenimo pasakojimas (nebūtinai papasakotas),

kuris kartu atskleidžia ir asmens identitetą, turi individui praktinę reikšmę, padedančią jam suprasti save kaip gyvenantį tęstiniame laike subjektą. Kad kintančiame pasaulyje išlaikytų stabilų identitetą, žmonės kuria pasakojimus, perinterpretuoja biografijas ir tuose pasakojimuose atranda save ir pasaulį po radikalių pokyčių; todėl neatsitiktinai karai, represijos ir kiti kardinaliai griauančios įprastinę tvarką bei pasaulio suvokimą įvykiai skatina kurti pasakojimus – žmonės taip siekia įprasmiti išorinį pasaulį ir savo gyvenimą naujomis aplinkybėmis². Daugelis traumos teoretikų (C. Caruth, J. L. Herman ir kt.) trauminės patirties pasakojimus laiko svarbiu traumų įveikimo mechanizmu. Kita vertus, iškyla ir problema: trauminę patirtį sudėtinga įvardyti, ji neretai sunkiai apibūdinama – įprastinės sąvokos ir pasakojimo būdai ne visada tinka šiai patirčiai nusakyti. Tuo tarpu, nors „pasakojimas yra pirmas žingsnis į pasveikimą“, „eksternalizavimas turi poveikį tik tada, kai žmogus gali kalbėti ir perteikti istoriją“³. Gebėjimas nuosekliai ir rišliai papasakoti apie svarbiausius gyvenimo įvykius rodo ir individualaus identiteto integralumą, todėl šie pasakojimų aspektai iš dalies atskleidžia ir trauminės patirties įveikimo bei asmeninio identiteto integralumo laipsnį. Empirinėje analizėje, ieškant atsakymų į pagrindinį klausimą – kokie šios patirties aspektai atsispindi biografiniuose pasakojimuose ir ką jie reiškia žmonėms, – kreiptas dėmesys ir į pasakojimo pobūdį: rišlumą,

tęstinumą, pasakojimo struktūrą (įtampa, veiksmas, atomazga).

Individualiame pasakojime sekama jau egzistuojančių naratyvų – diskursų, žanrų – pavyzdžiu. Todėl, kaip pažymėjo Latvijos represuotų žmonių autobiografijų tyrėja antropologė V. Skultans, atminties transformacija į pasakojimus išlaisvina jų ryšį su patirtimi ir kartu atveria kelią schemiškesniems vaizdiniam⁴. Individualias kančias padeda įprasminti tautos istorijos diskursai. Lietuvių, kaip ir daugelio regiono šalių, represijų atmintis viešuosiuose diskursuose interpretuojama lietuvių nacionalizmo diskursų – daugiausia tautos kančių – reikšmėmis. Todėl, analizuojant autobiografijas, kreiptas dėmesys ir į viešųjų bei individualių pasakojimų ryšį; stengtasi išsiaiškinti, ar viešojo represijų atminties diskurso reikšmės svarbios ir pakankamos individualiai žmonių patirčiai įprasminti.

REPRESIJŲ ATMINTIES ĮVARDIJIMO SUNKUMAI

Lietuvių autobiografinių pasakojimų bruožai rodo esant nemažą atstumą tarp patirties ir pasakojimo – daugeliui pasakotojų sunku tiek įvardyti represijų atmintį, tiek susieti ją su identiteto tęstinumą liudijančia gyvenimo linija. Kai kurie žmonės vengia tiesioginę represijų atmintį „išsileisti“ į dabartį. Jie apie represijas pasakoja glaustai, abstrakčiai, nesileisdami į detales ir ilgą represijų laikotarpį nusakydami keliais gana abstrakčiais sakiniais; tai būdinga ir daliai latvių istorijų⁵. Pasakojimų tyrėjai yra pastebėję, kad detalus nuoseklus pasakojimas (istorija, turinti naratyvinę struktūrą) yra arčiausiai realios patirties, o abstrakti argumentacija autobiografiniame pasakojime atskleidžia dabartinę poziciją arba slepia praeitį⁶. Įvardijimo sunkumus rodo ir tiesioginiai atsiskakymai

pasakoti ir prisiminti šį gyvenimo tarpinį, ir nutraukiančios pasakojimą emocinės reakcijos:

„Išvis nesinori prisiminti to žiaurumo ir visko. Alkani, basi 30–40 laipsnių šalčio statybose, Vorkutoj. Dirbom... šlapi dar... gulėjom ant grynų narų. Į šachtas nėjau, pasėdi už tai karcery, bet neini. Žinojau, kad prarasiu sveikatą... nušalęs rankas ir kojas buvau... Iš vakaro atsiguli, o ryte jau sustenęs prie tavęs kaimynas, žmogus... Nenoriu nei rašyt, nei prisiminti“ (78 m. vyras).

Toliau cituojamame fragmente nuoseklus tremtinės pasakojimas nutrūksta ties išvežimo momentu, paskui trimis sakiniais nusakomas aštuoniolikos metų tremties laikotarpis, bet vos paminėjusi konkrečią skaudžią patirties detalę – tėvo mirtį – respondentė apsiverkia, verkdamą ištaria kelias liudijančias trauminę patirtį nerišlias frazes ir pamažu rimsta, tik pradėjusi pasakoti apie gyvenimą Lietuvoje; pasakojimas rišlus tampa tik kalbant apie dabartį:

„Ten mes pragyvenom 18 metų. Tėvukas mirė staigiai, jam buvo 52 metai ir jis ėjo į darbą, ir staigiai... [paузė, verkia] vargas... badas... žinot, trylika metų... reikėjo ir vitaminų, ir valgio, o badas..., tai buvo visas kūnas apėjęs tokiais... šunvotėm ar kaip juos... kad negalėjau gulėt... ant alkūnių, ant kėdės... ir į mokyklą niekur nėjom, niekas tenai ne... o mama sugrįžo [tonas darosi ramesnis]. Bet mama pragyveno dar trisdešimt metų po tėvuko mirties. Bet ji čia mirė, Lietuvoje. Mums grįžus neleido – mano seseriai ir man – neleido Lietuvoje gyvent...“ (69 m. moteris).

Nuosekliai papasakoti apie represijas trukdo ir tai, kad pasakotojui būna sunku nustatyti šios patirties laiko ir vietos ribas bei morališkai vertinti represijas. Chronologinis laikas čia kartais reiškia mažai ir žmonės kuria asmenines chronologijas: pasakojimai kuriami dabar, todėl atskleidžia dabartinius

požiūrius ir reikšmes. Tą rodo ir įvykių seka pasakojime, kuri nebūtinai yra chronologinė. Pasak V. Skultans, „asmeninio ir nenusipėjamo laiko konstravimas rodo mėginimą rasti tinkamą kalbą prievartos ir teroro patirčiai“⁷. Represijų atminties laiko ribų nustatymą apsunkina tai, kad ji susipynusi su karo ir sovietizacijos patirtimi. Apskritai represijų laikas įvardijamas kaip „tokie laikai“, „toks laikas“, jis iškrenta iš įprastinės laiko tėkmės ir neturi aiškių chronologinių ribų; jį skiria jo nežmoniškumas, keistumas; anot 82 metų buvusio tremtinio, „tas laikotarpis labai sunkus, labai keistas, žmonės tiesiog buvo kaip zuikiai medžiojami“.

Kitame pasakojime susipina įvairiu metu vykę su represijomis susiję įvykiai:

„Žinau tuos laikus, tokie laikai buvo. Aš iš kasyklų dar biskį anglies parsivežiau rankoje, buvau sužeistas. Ten eini kaip į frontą, ir stuburą sulaužo ar rankos, kojos netenki. Keikiasi, mušasi, pykstasi tose kasyklose. Kolūkyje leido tik juodu darbininku kaip tremtinį. Mūsų šeimą tris kartus trėmė. Pirmą kartą keturiasdešimt septintaisiais. Mus, tris brolius, paėmė į rusų kariuomenę, ir vienas pabėgo. Ligos, badas, daug kas bėgo. Buvom ir fronte Vokietijoje, brolių sužeidė. Po karo kada sugrižau, o vienas brolis miške, tai buvom „banditų“ šeima“ (78 m. vyras).

Moralės, vietos, laiko sampratų neaiškumas lietuvių pasakojimuose glaudžiai susijęs su dešimtmečius trukusia diskriminacijos, pažeminimų patirtimi, grįžus į Lietuvą. Lietuva daugeliui sugrįžusiųjų tapo trauminės patirties vieta, ir ši patirtis lėmė sąvokų *Tėvynė, laisvė, sava* ir *svetima* neaiškumus, prieštarigus moralinius represijų atminties vertinimus bei sunkiai įveikiamas įtampas. Autobiografijose šis neaiškumas, sutrikimas, *savo* ir *svetimo* inversija kartais net įvardijama tiesiogiai: pavyzdžiui, buvęs tremtinys, sėkmingai įveikęs tremties sunkumus, svajojęs grįžti į Lietuvą ir po tremties palankiai

priimtas gyventi Latvijoje, taip nusako jauseną pagaliau apsigyvenus Lietuvoje:

„Per tą laiką buvo daug naktų nemiegota, daug gyvenimo dalykų įvertinta iš naujo, ne mano naudai. Aš tapau svetimas tarp savų, o buvau savas tarp svetimų. Tai štai to negalėjau suprasti“ (67 m. vyras).

Neaiškios ir dvilypės tampa ir vietos sampratos. Nors represijų vietos ir Lietuva iki grįžimo į Lietuvą visiems buvo skirtingi, dažniausiai priešingi moraliniai ir geografiniai pasauliai (tvarka ir chaosas, sava ir svetima ir pan.), bet represijų laikas tik iš dalies išreiškiamas kaip, pasak M. Bachtino, *chronotopas* – neatsiejamas laiko ir erdvės susipynimas literatūriniame pasakojime. *Chronotopas* tiksliai apibūdintų tik „normalų“ gyvenimą *Lietuvoje tėvynėje* iki okupacijos: šis laikas visų suvokiamas kaip laimingas, „normalus“ gyvenimas, dažniausiai – vaikystė, mokykla, „normalios“ tėvų ir aplinkinio pasaulio socialinio gyvenimo formos. Net tremties bei lagerio vietos ir laikas su represijų laiku sutampa tik iš dalies, pastarasis neretai pratęsiamas ir apima gyvenimą vėl Lietuvoje. Lietuvos kaip Tėvynės, kultūros, tvarkos, tautos buveinės sampratą problemino ir sovietizacija bei persekiojimai sugrįžus, ir sugriautų tėviškių vaizdai, pavyzdžiui: „Sibire mes labiau buvom lietuviai negu žmonės Lietuvoje“ (72 m. moteris).

„Dieve mano, nepanašios vietovės... Skubinom į tėviškę, kai nuėjom, viskas išdraskyta. ... Mama sakė, nevažiuosiu į tėviškę, nes negrįšiu, širdis sprogs, kaip išdraskyta“ (73 m. moteris).

Patirtis grįžus į Lietuvą lėmė ir laisvės sampratos bei ribų neaiškumą. Tremtinys, iki grįžimo gyvenimą tremtyje aiškiai skyręs kaip netikrą nuo tikro gyvenimo Lietuvoje (grįžimui į „taip svajotą, naktimis sapnuotą Lietuvą“ ruošėsis kaip, jo žodžiais, „rimtam gyvenimui“), dabar tremties pabaigą apibūdino taip: „Laisvė – ne tas žodis, iki laisvės

kelias dar labai labai tolimas; daug naktų nemiegota, gavus tą vadinamą laisvę“ (67 m. vyras). Čia ir *ten* sugretinimas dažnai būdavo ne laisvės ir Tėvynės naudai:

„Ten, lagery, nieks viens kito nepersekiojo. Čia galėjai kalbėti tik apie tai, kur baliavojai ir panašiai. Ten, lagery, viską galėjai kalbėti. Išvis viens kitam padėdavo. Tie, kur lagery buvę“ (77 m. vyras).

ILGALAIKĖS TRAUMINĖS PATIRTIES IR MĖGINIMŲ JĄ ĮVEIKTI ATSPINDŽIAI AUTOBIOGRAFINIUOSE PASAKOJIMUOSE

Net nenorinčių ar negalinčių sklandžiai papasakoti apie represijų patirtį žmonių pasakojimuose ši patirtis labai svarbi: įvykiai po represijų, daugelis dabarties momentų vertinami atsižvelgiant į šią patirtį. Tik dviejose istorijose iš šešiolikos pasakojimas apie represijas turi pabaigą – gyvenimui įėjus į normalias vėžes, kai pasiekama bent sąlyginai nežeminanti socialinė padėtis, apie tolesnį gyvenimą pasakojama negrįžtant prie šios atminties. Tačiau yra istorijų, kuriose represijų patirtis užima didžiąją pasakojimo dalį ir jos požiūriu vertinamos visos gyvenimo sritys – nuo „šeimos, užgrūdintos Baikalo vėjais ir audromis“, iki darbo, buities, žmonių santykių bei dabartinės savijautos. Gana dažnai remiantis represijų patirtimi vertinama dabartis:

„Ir kai dabar, atgavus nepriklausomybę, šešiasdešimt procentų nubalsavo už LDDP, kuri penkiasdešimt metų mus vedė „į šviesią ateitį“, aš galvoju apie tremtį. Tremtyje lietuviai buvo vieningi; jei dabar tokie būtume, būtume pasiekę žymiai daugiau“ (66 m. vyras).

Pasakojimuose daug vietos skiriama Lietuvoje patirto žeminimo, etikečių klijavimo, diskriminacijos, socialinės izoliacijos, nepripažinimo patirčiai ir išgyvenimui. Daugelis

pasakoja apie nemiegotas naktis, išlietas ašaras, išgyventus skriaudos ir pažeminimo jausmus:

„Kai grįžau, prisimenu, labai verkiau čia... nieko nebuvo valgyti, vežė iš Daugpilio duoną, nieko nebuvo. Man siūlė tūkstantį rublių, kad Rusijoje pasilikčiau; galvojau visaip, bet kai paklausė, kur važiuosiu, tai automatiškai širdis pasakė, kad Litovskaja SSR, Rokiškio rajonas, Panemunėlis. [...] Tai ir visos mano svajonės praėjo. Žmona kolūkyje dirbo, buvo susirgusi, iš pergyvenimo turbūt, nervais“ (77 m. vyras).

„Matydama, kaip iš ryto žmonės bėga skuba pasitikti dienos, negalėjau sulaukyti ašarų dėl savo bejėgiškumo. Buvo įsakyta visus turinčius „dėmes“ išvaryti iš Kauno, įgaliotinis ateidavo kasdieną. Du maži vaikai, kur dėtis? Nemiegojau nei naktį, nei dieną“ (80 m. moteris).

Viena iš gniuždančių aplinkybių, kai kam sustiprinusių *savo* ir *svetimo* ribų neaiškumą, buvo socialinė izoliacija, ypač patiriama iš artimųjų: „Nežinau, kaip kitiems, man buvo skaudu, kad čia gyvenę, gimę, augę, ir visi pamiršo, net giminės vengia susitikti“ (68 m. vyras).

Taip pat skaudžiai išgyventa ir diskriminacija, etikečių klijavimas viešajame gyvenime – darbe, gaunant būstą ir kitomis aplinkybėmis:

„Tremtinys, ir dar negeriantis – antrarūšis žmogus. Darbščiausi tie, kurie mėgo velnio lašelius ir turėjo partinius bilietus“ (73 m. vyras).

„Sakė neduot buto man, iš kažin kur atsisasčius. Baisiai skaudu buvo šitai girdėt, atrodo, lyg tai kokia nusikaltėlė. Visai vaikus mus išvežė, be niekur nieko“ (79 m. moteris).

„Tai dirbau valytoja, tai šen, tai ten, kur čia dėses, paženklinta“ (74 m. moteris).

Žeminamųjų savijautą atskleidžia ir tai, kad kiekvienas „normalumo“ ženklas buvo

laikomas labai reikšmingu. Cituojamo fragmento autoriui toks ženklas buvo gautas pasas:

„Gavau pasą ir nesitiki, kad aš ne nusikaltėlis, o žmogus kūrėjas, ką saloje įrodėme ne kartą, ir tie, kurie iš pradžių nekenė mūsų, vėliau patikėjo. Džiūgauta per anksti, pasirodo, pačioje apačioje buvo MVD šifras, rodantis, kas tu per paukštis, bet vis geriau negu nieko“ (67 m. vyras).

Kitas buvęs tremtinys „apstulbimu“ vadin savo reakciją į „nepaženklintam“ žmogui gana įprastus pripažinimo ir paskatinimo žodžius, kuriuos jis prisimena ir dabar:

„Mandatinės komisijos pirmininkas pasakė: „Nors dalinai linkiu pasivyti, ką jūs praradote savo gyvenime. Sėkmės moksle.“ Pirmą kartą, grįžęs į Tėvynę (po 5–6 metų) išgirdau tokius tėviškus ir pilnus užuojautos žodžius“ (68 m. vyras).

Vieniems pavyko išsaugoti teigiamą identitetą ir nepriimti „nusikaltėlio“ ar kitų žeminančių etikečių, kiti su jomis daugiau ar mažiau susitaikė. Priešintis „nusikaltėlių“ ir kitų žeminančių etikečių klįjavimui daugiausia padėjo alternatyvūs socialiniai ryšiai: represuotųjų tarpusavio santuokos ir kiti sėkmingai susiklostę neformalus socialiniai ryšiai, kai buvo galima neslėpti represijų atminties ir ši patirtis vertinta teigiamai. Tačiau tai būdinga ne visiems: ne tik viešajame gyvenime, bet ir šeimose represijų atmintis neretai būdavo nutylima. Tai rodo pasakojimo fragmentas, kuriame kalbama apie trijų seserų – buvusių tremtinių – bendravimą:

„Taip jau tokioj baimėj gyvenom, su einam tarp savęs ir bijom, kad jau koks žodis nebūtų... Prisimenu, kai su Kalėdom gavom sveikinimus nuo Nijolės Sadūnaitės, 1988 ar 1989 metais, ir bijojom viena kitai pasisakyti, kad gavom. Taip jau inbaidytos buvom“ (64 m. moteris).

Pasakojimai rodo, kokią didelę reikšmę turėjo ir tebeturi represijas patyrusių žmo-

nių tarpusavio bendravimas, sovietmečiu neformalus, vėliau organizuotas; daugeliui tokie susitikimai buvo vienintelė vieta, kur jie galėjo būti savimi, nesijausti „paženklinti“ ir išlaikyti teigiamą identitetą. Visi pasakotojai mini, kad daugiau ar mažiau periodiškai susitikdavo ir bendravo su tremties ar lagerio draugais, nors kai kurie būdavo dėl to persekiojami. Pavyzdžiui, viename barake gyvenusios keturiasdešimt keturios šeimos su vaikais ir anūkais susitikdavo per visą sovietmetį ir susitinka iki šiol, nors būdavo persekiojami. Šis bendravimas jiems buvo svarbus pirmiausia psichologiniu – žmogiškųjų ryšių, – o ne politiniu atžvilgiu: „Ne apie politiką kalbėjom, bet tarp savų jautiesi laisviau, negi apie politiką, apie vaikus, šiaip...“ (67 m. moteris). Dalyvavimas tuose susitikimuose, tremtinių choruose, įvairiuose renginiuose, turinčiuose organizuotų socialinių ryšių formą – kai kam bent suvažiavimuose Ariogaloje kartą per metus, – labai svarbus ir dabar.

Dar vienas būdas, padedantis įveikti nuolatinį žeminimą bei suteikti prasmę gyvenimui teroro ar pažeminimų sąlygomis, – sąžiningas darbas, atkaklus tikslo siekimas tiek represijų vietose, tiek grįžus į Lietuvą. Tai buvo ir savigarbos, teigiamo asmeninio identiteto šaltinis, leidęs nuolat žeminamam tremtiniui save pavadinti „žmogumi kūrėju“: „...aš ne nusikaltėlis, o žmogus kūrėjas, tai saloje įrodėme ne kartą, ir tie, kurie iš pradžių nekenė mūsų, vėliau patikėjo“ (67 m. vyras). Pasakojimai rodo, kad sąžiningas darbas buvo svarbus šių žmonių asmeninei savigarbai, identitetui: apie tai kalbama su pasididžiavimu, nors ne visuomet sulaukta aplinkinių pripažinimo:

„Aš labai stengiausi, nei pavėluodavau, nei praleisdavau, su temperatūra eidavau į darbą. Kiek buvo direktorių, vis mane apdovanodavo. Nei pijokaut, nieko“ (78 m. moteris).

„Aš gyvenau, dirbau ir mokiausi pagal sąžinę. Tik vienas valdybos viršininkas vertino mano sąžiningą darbą“ (68 m. vyras).

Darbštumas, sąžiningumas pasakojimuose siejamas ir su lietuvių tautiniu identitetu; šios savybės laikomos lietuvių tautiniu bruožu ir kolektyvinės savigarbos šaltiniu gyvenant tremtyje ar lageryje.

Siekdami išvengti žeminimų, būvę tremtiniai persikeldavo gyventi kitur, ypač arčiau didelių miestų, kur daugiau galimybių išlikti nepastebimiems. Tačiau ir naujose vietovėse jie vengdavo artimesnių ryšių:

„Persikėliau po kalėjimo į Rumšiškės. Būčiau nesikraustęs, žmona, nepakeldama ten tos atmosferos, norėjo persikelti. Žmonės pradėjo mūsų bijoti. [...] Čia, savo gatvėj, aš pusės žmonių nepažįstu, aš Kaune dirbau“ (82 m. vyras).

„Nutariau palikti Biržus, kad pasimirštų tos nuoskaudos, kurios įstrigo giliai į širdį ne tik man, bet ir žmonai, grįžus į Tėvynę“ (69 m. vyras).

Nemažai daliai žmonių sunku atkurti teigiamą identitetą ir nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje. „Nusikaltėlio“ etiketės ne taip lengva nusikratyti. Tokių problemų dažniau kyla žmonėms, kurie sovietmečiu buvo labiau susitaikę su žemu „paženklintojo“ statusu ir jam nesipriešino bei gyveno ir dabar gyvena mažose kaimų ar miestelių bendruomenėse, kur neįmanomas anonimiškumas ir kur bendruomenės daro didesnę įtaką dabartiniam identitetui. Dėl to šios etiketės ten gyvenantiems žmonėms prigijo labiau.

„Rusijoj labai nieks neskyrė mūsų, negyvenom viešumoj, o Lietuvoj tai skyrė, ir dabar dar kaime nelabai pagarboj esam – būk tai jiems labai gerai, atvažiavo, namus atidavė ir dar gavo pensiją“ (65 m. moteris).

„Priešas esi, jau kaip ir paženklinti, taip ir liksim“ (74 m. moteris).

„Istoriniai pasakojimai kuriami susidūrus praeities įvykiams ir vienijančiai individo vizijai.“⁸ Represijų atmintį išreiškiantys pasakojimai, kaip minėta, atskleidžia žmonių norą suteikti tęstinumo, vientisumo matmenį „suirusiam“ – radikaliai pakitusiam – savo gyvenimui ir aplinkiniam pasauliui. Nors represijų patirtis kartais sunkiai nusakoma, žmonės ieško ir randa labai individualių būdų jai išsakyti. Tam padeda ir literatūrinės pasakojimų kūrimo priemonės. Kadangi represijų atmintis apima ir represijų, ir jų padarinių įveikimo patirtį, pastaroji patirtis taip pat daro įtaką pasakojimo būdai ir struktūrai.

Ne tokie rišlūs, nelabai nuoseklūs yra lietuvių pasakojimai, kurių veikėjai – pasakotojų ankstesnieji „aš“ – vaizduojami kaip „aukos“ arba kaip „herojai“ (toks pasakojimų skirstymas yra sąlyginis, nes tuose pačiuose pasakojimuose esama ir herojaus, ir aukos pozicijų; kalbame tik apie kurios nors pozicijos vyravimą). Nuoseklesni, detalesni, labiau atitinkantys pasakojimo struktūrą (įtampa, veiksmas, atomazga) yra tie pasakojimai, kurių veikėjai – ankstesnieji „aš“ – daugiau vaizduojami kaip „nugalėtojai“, „herojai“, pasiekę nors ir mažas pergales įveikdami sunkumus. Tai iš dalies aiškintina tuo, kad šie pasakojimai labiau atitinka Vakarų literatūrinės konvencijas, kurios reikalauja, kad istorijos turėtų herojus. V. Skultans yra pastebėjusi, kad su herojiškuoju papasakotu „aš“ autorius susitapatina lengviau negu su auka⁹; herojiškus veikėjus labiau legitimuoja ir viešieji tautos istorijos naratyvai. Kita vertus, „herojiški“ pasakojimai rodo, kad jų autoriai sėkmingiau įveikė trauminę patirtį ir lengviau įsiliejo į visuomenę. Tai pasakytina apie žmones, pasiekusius sąlyginai aukštesnes, mažiau žeminančias socialines pozicijas ir bent iš dalies įgyvendinusius savo tikslus.

Analizuotose autobiografijose viešasis heroizuotas tautos kančių motyvas menkai susijęs su individualiąja atmintimi; jo reikšmės dažniau iškyla vyrų negu moterų pasakojimuose ir jomis dažniausiai grindžiamas pats represijų atminties, pasakojimo poreikis. Bet dar daugiau represijų atminties motyvai grindžiami poreikiu liudyti grupinę – visų represuotuojų ir ypač žuvusiųjų – patirtį bei atmintį, nesiribojant vien savo tautos kančiomis:

„Apie tremtį tai reikia labai daug rašyti, nes daug išvežė, ir estų vežė, ir šitų latvių; mum kai nuvežė Karagunan, net vokiečių buvo, bet jie jau buvo užmiršę vokiškai, rusiškai kalbėjo. Mum kai vežė iš Irkutsko, tai kaip nusiklausai, tai buvo ir rusų ištremtų“ (68 m. moteris).

Kartais herojiškų tautos kančių diskurso reikšmės net trukdo reikšti individualią represijų atmintį, nes žmonės neatitinkančią herojiškumo ir herojiškų kančių kriterijų patirtį laiko nereikšminga:

„Mūsų tautoj buvo tiek dorų žmonių, kad aš negaliu lygintis su jais, negaliu. Jie daug daugiau padarė negu mes, likę. Mes likome tie galbūt, kurie buvom... arba mum likimas kažkoks lemtingas buvo, kad išvengėm šito savo tautos žiauraus likimo“ (77 m. vyras).

Šis fragmentas iliustruoja ir būdingą daugiaprasmię bei įvairų likimo metaforos vartojimą įprasminant represijų patirtį. Individualiuose pasakojimuose likimas, lemtis turi priešingą reikšmę negu įprastuose viešuosiuose tautos kančių diskursuose (kolektyvinėse tiek lietuvių, tiek latvių interpretacijose tautos likimas – žiaurus, sunkus); tai rodo, kad ieškoma savitų individualios patirties įprasminimo bei raiškos būdų. Individualiose istorijose būtent likimas (sėkmė, Dievo pagalba) yra teigiamas veikėjas, suteikiantis individams jėgų įveikti žeminančias aplinkybes, pasiekti bent mažas pergales ir tapti papasakotų istorijų herojais, o ne au-

komis. Tokios likimo reikšmės V. Skultans tirtoms latvių autobiografijoms dar būdingesnės negu lietuvių¹⁰. „Herojiškose“ istorijose vyrauja M. Bachtino nusakytas įvykių, „nuotykių“ laikas – kaip pasakose, šiame laike atsitiktinumai, sutapimai lėmė žmonių gyvenimą ir išgyvenimą, jų likimus.

Toliau cituojamo pasakojimo autorė dažnai kartoja sėkmės, likimo motyvą, pabrėždama sunkumų įveikimą arba išvengimą, siedama jį ir su tomis situacijomis, kuriose „aukos“ istorijų autoriai išvelgia tik pažeminimą, pavyzdžiui: „Visi užjautė, nors ir vadino banditais“ ir pan.

„Aš nežinau, man tai pasitaikė visur geri žmonės. Ir tie berniukai, jie dar papjovė mum dvi avis ir kiaulę. [...] Ten vėl gerai buvo – nuvežė mus pas tokią rusiukę iš pradžios, paskui davė kambarį mūsų šeimai pas vietos gydytoją su žmona, nepaprastai nuoširdžius žmones. Na, aš nežinau, jau taip gerai mums sekėsi, visur geri žmonės buvo... Visi užjautė, nors ir vadino banditais, ir kolūkio pirmininkas sako, ateikit miltų išsirašyt, gavom miltų. [...] Vis tiek kažkokia žvaigždė, kad taip per viską perėita, ir laimingai. ...Grižus Lietuva pasirodė labai nesvetingai. Nors ir vėl Dievas lydėjo“ (71 m. moteris).

Tai, kad individuali atmintis nedažnai siejama su viešojo tautinio praeities naratyvo reikšmėmis ir kad kai kurios literatūrinės priemonės (šiuo atveju likimo metafora) individualiuose pasakojimuose vartojamos skirtingai negu kolektyviniuose, rodytų, jog viešojo tautos istorijos pasakojimo reikšmių ne visuomet pakanka individualiai, ypač neherojiškai, kasdieniškai „paprastų žmonių“ patirčiai įprasmininti.

Dabartinei pasakojimų autorių savijautai neretai būdingas nusivylimas, jie jaučia, kad jų patirtis yra nereikalinga. Tai dažniausiai siejama su neįgyvendinto teisingumo, kurį jie suvokia kaip nuoseklų moralinį sovie-

tinio laikotarpio ir jo veikėjų įvertinimą, poreikiu:

„Stengiuos nekalbėti apie politiką, kad nesinervinčiau“ (72 m. moteris).

„Dabar vieni taip, kiti taip, nekreipiu dėmesio. Nesinori nieko“ (77 m. vyras).

„O šiaip tai, kuo toliau, tuo labiau mes daromės nereikalingi“ (78 m. vyras).

Teisingumo poreikį nusako ši citata:

„Jau stengiamasi užmiršti, stengiamasi užglaistyti, „užmirškim kas buvo“. Jau oficialiose kalbose turim, kad „užmirškim, pasibučiuokim ir gyvenkim toliau laimingai“. Tai galima šitą padaryt, bet bučiuotis nereikia. Šito užmiršti negalima, bet ir nereikia keršyti. Šitą reikia prisiminti, pagerbti tuos žmones, kurie kentėjo, ir niekuomet nereikia girti tų, kurie ir dabar [...] skaito, kad jie padarė nuopelnus, išstremdami ką nors, nušaudami žmones nekaltus [...]. Mano toks supratimas, kad juos reiktų teisti, bet jau praėjo tas laikas ir nebėra galimybių įrodyt ir juos nuteisti. Juos turi tik morališkai, doroviškai, žiniasklaida, istorija turi nuteisti“ (78 m. vyras).

IŠVADOS

Lietuvių pasakojimuose atsispindi problemos, būdingos daugumai valstybės organi-

zuotos prievartos aukų – pasakotojui sunku nustatyti laiko, vietos ir moralines ribas, ypač stalininių represijų patirčiai susipynus su traumine persekiojimų ir diskriminacijos bei sovietizacijos patirtimi grįžus į Lietuvą.

Nepriklausomybės atkūrimas nepanaiškino visų represijų padarinių; patyrusių represijas žmonių gyvenimuose liko neišspręstų tiek neįveiktos trauminės patirties, tiek teigiamo asmeninio identiteto atkūrimo problemų.

Viešojo tautos istorijos pasakojimo reikšmių ne visuomet pakanka individualiai, ypač neherojiškai, „paprastų žmonių“ patirčiai įprasminti, todėl ieškoma kitokių šios patirties įprasminimo būdų.

Represuotiesiems aktuali jų atminties įprasminimo problema yra teisingumo įgyvendinimas, suprantamas kaip visapusiškas moralinis sovietinio laikotarpio ir jo institucijų bei individualių veikėjų įvertinimas. Neįgyvendinant teisingumo, nereikalingi ir liudijimai, todėl represijas patyrę žmonės jaučia, kad vis mažiau reikalinga jų atmintis ir patirtis.

Nuorodos

¹ D. Bertaux, „Introduction“, in: D. Bertaux (ed.), *Biography and Society*, London, 1981, p. 6.

² G. Rosenthal, „German war memories: narrativity and the biographical and social functions of remembering“, *Oral history*, 1991, 3, p. 34.

³ S. Felman, D. Laub, *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*, New York, 1992, p. 69.

⁴ V. Skultans, *The Testimony of Lives: Narrative*

and Memory in post-Soviet Latvia, London–New York, 1998, p. 22.

⁵ *Ibid.*, p. 106.

⁶ G. Rosenthal, „Reconstruction of life stories. Principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews“, in: A. Lieblich, R. Josselson (eds.), *The narrative study of lives*, London, 1993, p. 68.

⁷ V. Skultans, op. cit., p. 32.

⁸ *Ibid.*, p. 26.

⁹ *Ibid.*, p. XII.

¹⁰ *Ibid.*, p. 47–66.